

БЪЛГАРСКИЯТ ЦЪРКОВЕН ВЪПРОС ОТ КРИМСКАТА ВОЙНА ДО ВЕЛИКДЕНСКАТА АКЦИЯ ОТ 3 АПРИЛ 1860 ГОДИНА

Румен Дечев

1. За необходимостта да погледнем алтернативно на историята

Въпросът за смисъла и ролята на историческото изследване често е ангажирал вниманието на историците. Най-значимите измежду тях, от Ранке и Гарановски до представителите на школата „Анали”, са му отделяли немалко страници. Популярната му интерпретация гласи, че историкът изяснява дадена епоха или събитие, като изнася фактите за него. Работата на историка е в архивите, често можем да чуем. В голяма степен това е вярно, но остава въпросът към кои факти историкът насочва вниманието си, а със своето и вниманието на обществото. Психологията като наука отдавна е изяснила, че възприятието е избирателно — то зависи пряко от натрупания обем знания, манталитета и наклонностите на отделния индивид, въобще от много обстоятелства, които стоят встрани от прекия познавателен процес. Много експерименти са го потвърдили. При един от тях на група хора, затворени в тъмно помещение, първоначално поотделно, а после колективно, било предложено да опишат траекторията на светващ и загасващ обект. Когато участниците в експеримента били сами, те давали най-различни описания. Едните казвали, че се приближава, другите, че се отдалечава, третите, че отива някъде встрани. Когато били събрани заедно, описаното движение придобило обща за повечето участници насока. А обектът всъщност бил неподвижен¹.

Тази зависимост на възприятието от нагласата на възприемачия субект се проявява особено остро при историка. Той по необходимост е заставен да интерпретира, защото никога не би разполагал с време до изложи фактите дори само на собствения си живот, а какво остава за големите общности от хора (социалните групи, класите, нациите и партиите), които творят историята². В ползрението на

историка неминуемо попада този кръг от проблеми, аспекти и „факти”, които съответстват на неговите материални и интелектуални интереси, наклонности, методологически увлечения и доста често политически разбирания. В крайна сметка, съзнателно или не, историците винаги обобщават, предлагат не толкова факти, колкото концепции. Ето защо, например, историята на френската революция, представена ни от Жюл Мишле или Жан Жорес, изглежда като друго събитие в сравнение с това, което пишат за нея Едмънд Бърк или Шарл Морас. Очевидно търсенето на историческата истина е сложен социален процес, в който противопоставянето на тези и антитези е една от основните характеристики и в който, както и при всеки познавателен процес, само обществената практика в крайна сметка отделя вярното от погрешното. Оттук необходимостта да предлагаме на преценка съществуващите исторически твърдения, да търсим нови интерпретации на събитията в светлината на, макар и познати, но останали неоценени факти.

Едва ли някой би възразил по принцип на едно такова твърдение. Нещата стават по-сложни, когато се обърнем към собствената си национална история. Именно различният манталитет и политически разбирания на епохите са ни завещали определени интерпретации на протичащите събития, определени „факти”. Често те са се превръщали в обединяващи за националната ни памет, т.е. в мит, на който се крепи социалната постройка на обществото. Затова техният критичен анализ нерядко се възприема болезнено. Един такъв мит, който владее историческото съзнание на българина е митът за революционността. Според българското историческо съзнание, независимо от политическата ориентация, често противоположна, революцията е онзи „пенкилер”, който решава и може да реши националния проблем. Дали ще се освобождаваме от робството, ще обединяваме Княжеството с Източна Румелия, ще заменяме капитализма със социализъм или, обратно, социализма с капитализъм („демокрация”), дали ще се борим за независима българска църква, за ново правителство или просто за увеличение на заплатите — това е общопризнатото средство. Затова и на революционерите в българското общество, както и в историческата ни наука, се е гледало с особено уважение. А дали не е било обратното, дали революцията не е означавала преди всичко разрушение, дали тя не е родила най-вече упадъчни личности и тенденции? Струва ми се

съществено този въпрос да бъде зададен. Неговата проекция по отношение на борбата за самостоятелна българска църква в периода между Кримската война и Великденската акция от 3 април 1860 г. се опитвам да изложа на следващите страници.

2. Руската експанзия към Проливите и Кримската война

а. Руската експанзия от XVIII и XIX в. След като стъпва в Азов (1696), в първата победоносна война на Русия срещу турците, Петър Велики обръща поглед към Черно море³. От този момент Русия започва неотклонно да се стреми към Проливите, през които минава пътят на нейната търговия със Запада. Пречка по този път е Османската империя, с която Русия води ред победоносни войни, отвоювайки северното и източното черноморско крайбрежие. Но външнополитическата експанзия на Русия не е определена само от икономически причини. Приела християнството от Византия, след нейния разгром и завоюването на Балканския полуостров от турците, Русия остава единствената свободна православна държава. Осланяйки се на своята мощ, тя се обявява за наследник на Византийската империя⁴, за Трети Рим и чувства, в една или друга степен, своя християнски дълг да бъде покровител на поробените под османската власт православни народи⁵. Първоначално Русия идентифицира православието в Османската империя само с Гърция, свидетелство за което е прочутият „Гръцки проект“ на Екатерина Велика⁶ за възстановяването на Византийската империя в старите ѝ граници под руска протекция. Влияние в тази насока оказват и гръцките търговски колонии по черноморското крайбрежие, които с напредването на руските завоевания, влизат в границите на руската империя. Но постепенно в досега си с балканските народи Русия се осъзнава факта, че по-голямата част от това население е славянско, еднородно с нея не само по религия, но и по кръв. Така моралните ангажименти на Русия на Балканите нарастват. Обявила се за покровителка на християнските народи в Османската империя Русия налага в този дух редица клаузи в мирните си договори с турците, като се започне от договора в Кючук-Кайнарджа от 1774 г. и се стигне до Одринският договор от 1829 година. В процеса на балканската експанзия на Русия, Сърбия и Гърция получават свободата си (1830).

В настъпателната си политика срещу Османската империя първоначално Русия е насърчавана от Австрия, която от XV в. е основният противник на османското нашествие в Западна Европа. С нарастването на руските завоевания западните сили започват да гледат с недоверие на Русия. Успоредно с това и Русия започва да вижда в християнското население на Балканите потенциален съюзник не само в противоборството ѝ с Турция, но и във все по-ясно очертаващата се конфронтация със Запада⁷. Оттук и стремежът на руската външна политика да запази на всяка цена единството на православието в Османската империя, като основа за собственото ѝ влияние.

б. Кримската война. Кримската война е резултат от съперничеството на Великите сили по Източния въпрос, т.е. въпросът за съдбата на османското наследство, породен от кризата на Османската империя. Настъпателната политика на Русия, която достига своя връх с договорите от Одрин (1829) и Ункяр-Искелеси (1833), с които тя налага пълната си хегемония в Османската империя, започва да среща все по-решителната съпротива на Западните сили, които се чувстват застрашени в своите интереси: Англия опасявайки се, че ще бъдат пресечени комуникациите ѝ с Индия; Франция, стар съюзник на османците, инвестирала големи капитали в империята и затова защитник на нейната цялост и Австрия, чиито завоевателни стремежи на Балканите влизат в противоречие с руските. В такава обстановка Николай I решава (съвсем погрешно), че добрият вариант е Османската империя, която той нарича „болният човек” на Европа, да бъде поделена. С тази обща геополитическа концепция през 1853 г. Русия започва Кримската война. Западните сили обаче се възползват от случая за да се разправят с могъщия си северен конкурент. Образувана е коалиция от Англия, Франция и Сардинското кралство, подкрепена от Австрия, а в крайна сметка и от Прусия. Сраженията се пренасят на руския черноморски бряг, където след продължителна обсада пада Севастополската крепост. В Париж (30 март 1856) е сключен мирен договор, според който Русия предава на Турция устието на река Дунав, част от Бесарабия и приема неутрализацията на Черно море — т.е. тя се съгласява да не държи военен флот в него или военни укрепления по брега му. Освен това Русия се отказва от искането си да бъде призната за покровител на православните християни в Османската

империя⁸. Въпреки унизителния за Русия мир, който отбелязва поразителен спад на влиянието и в Близкия Изток, западните сили не постигат целта си. Русия далеч не е разгромена окончателно. Тя бавно започва да се съвзема от поражението и да търси своя реванш.

3. Българският въпрос на световната арена

а. Поява на българския въпрос. В тази обстановка в международните отношения се появява и *българският въпрос*, както можем да наречем въпроса за мястото и ролята на българския народ в съвременния свят. Както се случва винаги при малките народи, той е в голяма степен обусловен от развитието на отношенията между великите сили. В разглежданата епоха българският въпрос става неразделна част от *Източния въпрос*.

Българският въпрос възниква за руската политика по време на войните с Турция от 1806–1812 и 1828–1829 г., особено през втората война, когато руската армия влиза в пряк досег с българското население, множество български доброволци участват в сраженията на руска страна и големи маси българи се изселват в Русия след войните. Под влияние на оформилите се големи български колонии в Русия и преди всичко на заможните техни представители, славянската империя започва да проявява по-активен интерес към българското население. Появява се славянофилството, активизират се изследванията по славянска и българска история, бит и култура в частност. Най-значимото в тази насока е изследването на Юрий Венелин „Старите и сегашни българи в тяхното политическо, народописно, историческо и религиозно отношение спрямо русите”. Русия започва активно да подкрепя българската просвета.

б. Българското възраждане и българо-гръцкият конфликт.

б.1. Българското възраждане. Но българският въпрос има и своя вътрешна страна — това е първоначално бавният, но неотклонен и все по-засилващ се процес на Българското възраждане. Въпреки изключителната му сложност и многообхватност, в него могат да се отграничат няколко основни направления. В основата на Българското възраждане е прогресивното развитие на търговията и занаятите в българските земи от началото на XVIII в., които създават новите градски центрове и една освободена от затъпяващата бедност, обществено

активна занаятчийска маса. В българските емигрантски центрове също се оформя прослойка от заможни български търговци, които не остават безучастни към съдбата на своя народ. Опрени на икономическото замогване, към края на XVIII в. и особено от началото на XIX в., силен тласък получават българското образование и просвета. Вследствие на руската подкрепа България се сдобива с един, макар и все още тънък слой от образовани народни дейци, които заедно с получилите образование си на Запад българи, създават българската национална интелигенция. Въпреки малобройността си, тя покрива онази критична маса, която може да поведе едно национално движение. За ролята на руските възпитаници в българското възраждане проф. Ив. Шишманов пише: „...аз се опитах да определя и една важна гранична дата в историята на нашето възраждане в свързка с това въздействие. Това е епохата между 1840 и 1850 (около 1844), когато почнаха да се връщат първите наши възпитаници, получили своето образование в тая страна”⁹⁹ Вследствие на тези процеси Търново, Пловдив, Цариград, Букурещ и Одеса се превръщат не само в икономически, но и културни центрове на българското общество и техните общини започват да играят общонационална роля. На първи план в това отношение изпъква Цариград. Събрал значителна маса от български занаятчии и търговци (30–50 000) Цариград се превръща в най-големия български град. Тази многочислена активна градска маса е пробудена през 40-те години от пропагандаторската дейност на Неофит Бозвели. През 1848 г. в Цариград е основана българска църква и заедно с нея цариградска българска църковна община, с което българският народ за първи път официално е признат от османското правителство за отделен народ в империята. Тази община поема функциите на официален представител на целия българския народ.

По това време се появяват и първите български издания. Особена роля играе първият национален вестник „Цариградски вестник”, появил се през 1848 година. Българинът, научил се да чете, разчитащ на компетентното мнение на местния учител, не е вече затворен в своето градче или село. Чрез печата той живее с проблемите на цялата страна, започва да се чувства наистина българин.

б.2. Българо-гръцкият конфликт. В процеса на възраждането на българското общество се появява и един специфичен проблем, в

голяма степен определил особеностите на българското възраждане. След падането на второто българско царство, османските завоеватели унищожават и българската патриаршия. Изповядването на християнският култ е предадено изцяло в ръцете на Гръцката патриаршия, която получава изключителни правомощия от Мехмед Завоевателя, заради противопоставянето си на търсеният от папата антиислямски християнски съюз. В организираната на религиозен принцип османска държава българският народ става част от т.н. „рум милет“, т.е. гръцки народ. В църквите се служи на гръцки език, училищата са гръцки и съответно българският език, просвета и култура западат. Започва процес на погърчване на заможните българи в градовете и зараждащата се интелигенция. Тъй като голяма част от живота на българите минава под влиянието на гръцката църква, гръцките духовници, които се отличавали със своето користолобие, се превърнали в по-големи експлоататори на българите от турците. През XVIII в., с развитието на гръцкия национализъм, получава разпространение идеята, че нововъзродената гръцка държава ще се разпростре в пределите на старата Византийска империя (*Мегали идея*) и ще включва също населяваните с българи земи. От това време започва използването на гръцката духовна власт за погърчване на българското население, за преследване на славянския език и просвета, което от началото на XIX в. придобило систематичен характер. Успоредно с укрепването на българското национално съзнание, битовият конфликт с поквареното гръцко духовенство постепенно прераства в национален. Първи Паисий призовава за борба с гърцизма. От втората четвърт на XIX в. започва борба за прогонване на гръцките владици. В навечерието на Кримската война тя особено се изостря в Търново и Пловдив, двата най-големи икономически, административни и културни центрове в българските земи.

Така в навечерието на Кримската война в България съществуват предпоставките за провеждането на политика в защита на един общонационален интерес: широки слоеве от сравнително заможни и социално активни градски маси, критичен минимум от национална интелигенция, която да ги активизира и политическа обстановка, която извежда на преден план българския национален въпрос. Съществува и общия национален враг в лицето на гърци и турци.

в. Кримската война и осъзнаването на общонационалния интерес. Кримската война, като възражда надеждата за възможно политическо освобождение, активизира националната енергия. През 1854 г. Н. Геров и Н. Палаузов със своите писма за България в руската преса се мъчили да повлияят на руското обществено мнение в полза на българския въпрос. По същото време (1853) в Букурещ е основано *Средоточно българско попечителство*, а в Одеса (1854) *Одеско българско настоятелство*, които си поставят за цел да събират пари и доброволци в подкрепа на руската кампания на Балканите. По време на войната една българска депутация включваща първенци от Търново, Пловдив, София, Свищов и Видин, водена от Иван Денкоглу, който за целта дошъл специално от Москва, се среща във Виена с руския посланик Горчаков и му поднася молба до руското правителство да даде на българите християнски княз. Горчаков обещава своето съдействие, обаче изходът на войната проваля тези кроежи¹⁰.

По този начин войната изиграва ролята на катализатор на българските национални стремежи. И макар че тя завършва неуспешно за Русия и българските надежди били провалени, в българското общество вече се сформирала нагласата да бъде защитаван общонационалният интерес. „Преди Кримската война нашият народ е представлявал едно хаотично състояние на отделни разпръснати части, които ... обединяват постепенно своите усилия в едно цяло, каквото обаче те изпъкват за пръв път едва след Кримската война.”¹¹

4. Борбата за независима българска църква след Кримската война

а. Западните сили, Хатихумаюнът и църковният въпрос. Ако в предишните руско-турски войни, в които се ражда митът за дядо Иван, българите следят с напрежение само отношенията между Русия и Турция, то след Кримската война българският въпрос става достойнство и на Западните сили. Респективно за българските дейци „Восточният въпрос” става основната тема.

Западните сили разбират, че военната победа над Русия, при това далеч не съкрушителна, не е достатъчна, за да преодолее окончателно руското влияние на Балканите. Влиянието на Русия сред християните в Османската империя се основава както на единоверието, така и на факта, че Русия е единствената велика сила, която се е ангажи-

рала с тяхната защита. Западните сили решават да изтласкат Русия от привилегированата ѝ позиция. Затова в Парижкия договор грижата за християнското население в Османската империя се поема от всичките държави, които са го подписали. Под натиска на Западните сили султан Абдул Меджид се ангажира с реформи. През януари 1856 г. представителите на Англия, Франция и Австрия в Цариград подготвят въз основа на един английски проект и с участието на великия везир 21 точки за реформи в Турция, които предвиждат и реформи в Патриаршията. Предвижда се регламент за избора на патриарх, да се премахнат църковните данъци и владичината да се замени със заплата. Последното искане, което било и едно от основните искания на българите, е внушено на посланиците от княз Стефан Богориди. Предвижда се също християнските общини да се управляват от едно смесено тяло от духовници и миряни. Портата одобрява предлаганите реформи, които лягат в основата на новия реформен акт Хатихумаюнът¹². Той е обявен от султана на 18 февруари 1856 г. и включен като ставна част от Парижкия договор (т.е. изпълнението му се гарантира от Силите, подписали договора). Хатихумаюнът препотвърждава равенството на поданиците в Империята, без разлика на тяхната религиозна принадлежност. Въпреки ограниченията в неговото прилагане, Хатихумаюнът открива перспективата за легални реформи в рамките на Османската империя.

Военното поражение на Русия пресича надеждите на широките слоеве от българското население за политическо освобождение. Затова българските водачи насочват вниманието си към възможностите, които Хатихумаюнът предоставя за легална борба и реформи. И тъй като Хатихумаюнът предвижда и църковни реформи, българите поставят на първо място възникналия още преди войната църковен въпрос. Веднага след обявяването на Хатихумаюна цариградските българи подават („от името на 6,4 млн. българи“) молба до султанското правителство за независима българска църква. В нея се искало българският народ да си избира: 1. един върховен църковен началник и 2. един върховен граждански началник, родом българин, който да поставя на султана достойни българи за управители, съдии и други чиновници. По същество се иска освен църковна независимост и една вътрешна автономия. За първи път българите официално поставят не искания по частични въпроси, а една национална програма.

За да демонстрира обществената подкрепа за това начинание цариградската община се обръща към другите български общини да изпратят по специално избрани хора петиции в подкрепа на искането. В края на 1856 г. в Цариград се събират 20 депутати от страната, към които се присъединяват още толкова от цариградската община. Сформира се първото българско народно събрание. Събралите се народни представители започват да подават прошения до Портата, но тя не им обръща внимание и представителите се разотиват.

Църковният въпрос се оказва много по-труден, отколкото българите предполагали. Още с поставянето му той се заплита в сложните политически интереси, които се противопоставят в тази част на Ориента. Опитна в интригите, цариградската патриаршия започва да ги настройва срещу българските искания. На турците и западните сили тя внушава, че българските претенции отразяват попъзловенията на руския панславизъм, а пред русите говори, че българите действат под влияние на враждебните на Русия западни сили. Така първоначално всички заинтересовани поглеждат на българските искания с подозрение.

б. Църковната борба в страната. Пловдив — нов център на църковната борба. Въпреки външните противодействия, искането за независима българска църква намира бърз отклик в българския народ и е поддържано на много места в България и в средите на българската емиграция в Румъния и Русия. Раковски в „Дунавски лебед“ подчертава, че църковният въпрос е най-важният проблем, който стои за разрешение пред българския народ. В България, позатихнало през войната, движението срещу гръцките владици се разгръща с нова сила. В търновската епархия негодуванието срещу Неофит Византиос не стихвало поради големите данъци, които събирал, за да изплати обещаните на патриаршията заради назначението му суми. Той не спазил обещанието си да дава половината от владичината за училищата в търновско. Въпреки опитите да използва появилите се тогава конфликти сред търновските граждани и обвиненията в бунтовничество, с които клеветял противниците си пред турските власти, Неофит бил отзован от Портата през март 1857 година. Но независимо от продължилата вече 20 години борба за български владика в Търново, патриаршията отново изпратила за владика един грък — Григорий,

очевидно опасявайки се да назначи българин в най-голямата българска епархия, седалище на старата българска патриаршия. В отговор в Стара Загора още през 1857 г., а после и Килифарево престанали да плащат владичината. Трябва да се посочи, че стихийно разрастващата се борба, както е при всяка масова борба, разкрила и своите анархистични страни. По повод едно или друго противоречие се започнали борби и срещу български владичи назначени от патриаршията. Така врачанският владика Доротей, племенник на Найдено Геров, за когото се знае, че защитавал населението от турските своеволия, бил принуден да се оттегли, след като бил направен опит дори да бъде отровен. Такъв бил случаят и с Иларион Ловчански, по-късен кандидат за български екзарх, против когото възникнало брожение през 1860 г., като не бил признаван за владика и излаган на обиди¹³. Тази разрушителна анархистична страна в българското движение не е анализирана от българската историография, която често се оставя да бъде увлечена от една необоснована апологетика на всичко, което е свързано с крайните български искания по църковния въпрос.

През 1857 г. в Пловдив отново се разгаря борбата за изгонване на гръцкия владика Хрисант. Поводът е съставянето в духа на Хатихумаюна на мирянски съвет към митрополията, в който влизали по двама души от махала, който под председателството на владиката да „съди, надзирава, управлява и разрешава обществените работи.“ Изработените от владиката правила обаче били променени от съвета, който започва да се стреми да упражнява контрол върху него. Раздразнен Хрисант наклеветва българските първенци пред турците, че се бунтуват срещу властта. Наклеветените първенци Салчо Чомаков, Георгаки Чалоглу и Павел Куртевич започват през 1857 г. съдебен процес за клевета срещу него и успяват да го осъдят¹⁴. Патриаршията е принудена да го смени със смирненския владика, погърченият албанец Паисий, който обаче разбира основателността на българските искания и ги подкрепя. Въпреки реалистичната позиция на владиката, борбата между българската и гръцката общност се изостря по повод използването на български език в църковните служби. Център на конфликта става църквата „Св. Богородица“, която на няколко пъти през ноември и декември се превръща в място на масов бой. „От силните и многобройни удари и ритници – пише Н. Еничерев¹⁵ – той

[гръкоманинът Ставричоглу] биде свършено смазан и лежеше безчувствено на червените плочи. Всички помислиха, че е умрял...” Особено ожесточена била схватката през декември. Всичко което можело да попадне под ръка — свещници, църковни книги, утвар и икони — било използвано безогледно в развихрилите се батални сцени. В резултат църквата „Св. Богородица” останала българска.

В разгърнатата се ожесточена борба била въввлечена голяма част от българското население в Пловдив и градът започва да изпъква, дори в по-голяма степен отколкото Търново, като водещ център на църковното движение в страната. Най-изявеният от пловдивски деятел в църковната борба е получилият образованието си в Италия и Франция д-р Стоян Чомаков, представител на богатата, авторитетна и родолюбива копривщенска фамилия на Чалъковците¹⁶.

в. Църковния събор за реформи от 1858 година. На основата на изискванията на Хатихумаюна през 1857 г. правителството разпратило указания до всички религиозни общности в империята да изработят проекти за преобразования. Предвиждало се свикване на Велик народен събор от патриаршията, на който да бъде представено духовенството, първенците и еснафите от столицата и по един представител от всеки вилает. Портата дала подробни указания за въпросите, които трябвало да се обсъждат: 1. правила за избор на патриарх и владици; 2. наредба за съставяне на смесени духовно-мирски съвети, които да решават делата от нерелигиозен характер; 3. определяне заплата на патриарх и владици; 4. налозите за това; 5. мерки за покриване на патриаршеския дълг; 6. съдействие на правителството за събиране на тези налози. Съборът се открил на 3 октомври 1858 г., година след указанията за свикването му, и провеждал заседания само в празничния за турците петъчен ден, което много проточило неговата работа. В събора участвали 45 представители, от които само трима български — Илия Петров, от Видинската епархия; Георгаки Стоянович Чалоглу, от Пловдивската епархия и х. Николи х. Минчоглу от Търновската епархия¹⁷.

Още на първите заседания през декември 1858 г. българските представители внесли свои предложения до събора, подкрепени и от босненския представител: 1. Владичите да се избират според древния обичай от епархиите. 2. Назначените владици да познават в свър-

шенство езика на местното население и 3. Да се определят съгласно Хатихумаюна заплати на владите и се преустановят злоупотребленията¹⁸. Като отчита, че в предложенията си до събора българите са отстъпили от искането си за църковна независимост от 1856 г., П. Ников нарича тези искания „извънредно скромни“. Дали наистина е било така? По-реалистично оценява ситуацията Т. Жечев. „Това е минимално искане, но то е поставяло под заплаха цялата кадрова линия на патриаршията.“¹⁹ На вид минимално, то влече след себе си много дълбоки последици, като се има предвид, че малко от гръцките духовници са знаели български, а българското население в османската империя тогава значително е превъзхождало по численост гръцкото. На практика искането означава патриаршията да мине изцяло в български ръце.

Не е ясно, дали българските представители са разбирали това, или не, но още в началото на църковната борба след Кримската война те залагат максималистични несъобразени с реалността искания, които очевидно патриаршията не може да приеме. Този максимализъм в българските действия затормозява решаването на църковния въпрос с години напред. Като се имат предвид изключително важните пълномощия, които църковната власт има в просветно-културната област, този тип „революционна“ тактика, чийто изразител ще стане д-р Стоян Чомаков, нанася огромна вреда на българското общество, ако не спирайки, то поне забавяйки културно-просветното му развитие в момент, когато то е от решаващо значение за възраждането на българското съзнание. Вероятно българските представители не са имали културата и опита да разберат последиците от своите действия. Затова те са били добре схванати от турските власти, които ослянайки се на един такъв вид поведение и стимулирайки го с всички усилия, успяват да протакат решението на българския църковен въпрос повече от десет години. На практика до Освобождението обявената вече за независима българска екзархия така и не може да изпрати свои владци в Македония, което означава, че българският църковен въпрос остава нерешен. За съжаление този толкова очевиден факт, за неполитичността и необуздаността на българското движение, което поради своята крайност става жертва на турските манипулации, не се отчита и в съвременната българска историография, която продължава да дава своята

позитивна оценка за радикални и слабо ефективни политически действия, допринасяйки по този начин за формирането на определени политически стереотипи в българското общество. Крайността в исканията, неспособността да се видят обективните основания в позицията на текущия политически противник, както и общия с него интерес са хронична болест на българския политически живот, продължаващ да се проявява и в наше време.

Съборът, както би могло да се очаква, не обърна никакво внимание на българските искания, които не били отбелязани дори в протоколите. Неглижирането на българските искания от гръцка страна изострило българските реакции към събора. Търновският представител х. Николи х. Минчоглу заявява, че няма да подпише протокола за решенията, а на 5 февруари 1860 г. подава протест от търновската каза и иска възстановяването на Търновската патриаршия. Другите български представители също отказват да подпишат решенията на събора, който се закрива на 16 февруари 1860 година. От българска страна съответно до Портата и патриарха са изпратени остри заявления от Търново, Пловдив, Стара Загора, Казанлък, Шумен и пр. След решенията на събора българските деятели остават с впечатлението, че оттук нататък за решаване спора с Патриаршията остава само революционният път. В тази насока действал и един друг процес, свързан с намесата на западните сили в българския въпрос.

5. Начало на католическата пропаганда

а. Драган Цанков и католическата пропаганда в България. Както беше посочено по-горе, руското влияние сред християните на Балканите се основава на общата православна вяра и на поетата мисия за защита на християнското население. С Парижкия договор от 1856 г. западните сили отнемат на Русия статута на защитник на християните в Османската империя. Влиянието на Русия сред единоверците обаче си остава голямо. Затова вторият удар на Запада в борбата за влияние на Изтока е насочен срещу православието. Започват протестантската и католическата пропаганди в българските земи. Особено активна става католическата пропаганда, подкрепена от Франция на Наполеон III. Активна роля в нея играе и полската политическа емиграция в Цариград.

От българска страна недостойната роля да стане изразител на западния прозелитизъм се пада на Драган Цанков²⁰. Цариградската лазаристка мисия „Сен Беноа” го привлича първо като учител, след което той приема тайно католическата вяра. С френска помощ получава разрешение да отвори своя печатница и започва (март 1859 г.) издаването на в-к *„България”*. Вестникът атакува яростно както Цариградската патриаршия, така и Русия и пропагандира унията с папата като единствено спасителния път за българите. Цанков се аргументира, че патриархът никога няма да се съгласи на отделна българска йерархия, а Портата винаги ще подозира, че зад това искане се крие стремеж към независимост. Дори българите да получат своя църква, казва Цанков, тя ще бъде проводник на руското влияние, а съставящия я клир ще наподобява гръцкия поради ниското си образование и морал. Затова най-добрият изход за българите е уния с папата, който можел да напътства духовенството. По този начин щяло да се добие и покровителството на Франция.

Вестникът на Др. Цанков не е лишен от качества и получава широко разпространение. Към каузата на унията са привлечени определен брой съмишленици, най-сериозната фигура сред които е младият идеалист Тодор Икономов. Католическата пропаганда на в-к *„България”* е атакувана най-вече с това, че ще предизвика разцепление сред българите. В антиуниатската пропаганда активно се включват завършилият Киевската духовна академия Тодор Бурмов, рупор на руската политика в България и Г. С. Раковски със своя в-к *„Дунавски лебед”*.

б. Кукуш. Случаят Кукуш е непосредствено предхожда и е пряко свързан с обявяването на независима българска църква. В Кукуш, тогава важен стопански и административен център с 1000–1200 български къщи, разположен на 55 км от Солун, център на Полянинска (Дойранска) епархия, униатската пропаганда постига през 1859 г. първата си победа²¹. Кукуш е сред малкото събудени градчета в Македония, които през първата половина на XIX в. започват да дават тон на църковно народната борба. Заслуга за това имат както дейните кукушки първенци, така и група самоотвержени български учители, сред които на първо място Димитър Миладинов, учител в Кукуш през 1840–1842 г. и 1857–1859 г. С него учителства и друг виден български просветител – Райко Жинзифов. „...[С]качам от радост – пише

Д. Миладинов до кукушани —, като гледам вашия стремеж и любовта ви към нашия майчин език, и особено затова, че мнозина от младежите и свещениците са решили да учат славянски език, така че след няколко месеца биха могли да слушат и божествената служба на стария наш пращав език.”²². Активната дейност на двамата просветители дава своя резултат. На празника „Св. Троица” през 1858 г. в Кукуш за първи път е отслужено славянско богослужение.

Опитите на кукушани да въведат българския език в училищата и църковното служене среща решителната съпротива на полянинския епископ Милетий. На Гергьовденската служба през 1857 г. Милетий заплашил Р. Жинзифов, че ще го окове във вериги и изпрати в Цариград, защото учениците отговаряли при четенето на молитвата на български. След като кукушани въвели българския език в църковната служба той ги заплашил и с афоресване. През 11-те години през които Милетий бил полянински епископ, населението на три пъти, поради неговата алчност и морално разложение, подавало тъжби срещу него до солунския митрополит. В началото на 1859 г. те отново подават тъжба срещу Милетий. Солунският митрополит Неофит Византиос, наскоро изгонен от Търново, изпраща комисия, която да направи разследване. Комисията потвърждава обвиненията. Неофит отзовава Милетий, но вместо да назначи един от тримата предлагани от населението български свещеници, отново поставя гръцки владика — Яков Платамонски. „Така солунският митрополит ни предаде живи пак на грък владика... От тука можем да познаеме, че рибата смърди откъм главата; лоши са и безсъвестни и даже, можем да речеме, безбожни първите правители на църквата” пишат жителите на епархията до в-к *”България”*²³. Отчаяни и попаднали под въздействието на цанковия вестник, жителите на гр. Кукуш се обръщат за съдействие към солунските мисионери лазаристи. Именно неотстъпчивостта на Патриаршията подхранвала надеждите на католическата пропаганда да откъсне българите от Православието и едновременно от влиянието на Русия. Католическата пропаганда убеждавала българите, че ако признаят върховенството на папата ще се освободят автоматично от игото на Фенер. „Кукушани, едни от невежество, други от слабо благочестие, а трети просто от озлобление против гръцките владици, прегръщат лесно тая мисъл” — пише с реализъм Тодор Бурмов²⁴. Когато се анализира случаят Кукуш, трябва да се имат предвид няколко неща.

Първо, пропагандата на католицизма непрекъснато изтъквала, че унията на практика не е приемане на католицизма, а само върховенството на папата, при запазване на традиционния богослужебен ред, на религиозните обичаи и догматическото учение на Източната църква. В допълнение агентите на пропагандата уверявали кукушани, че в Кукуш с френска помощ ще се отворят добре уредени училища и кукушани ще получат покровителството на Франция. Впрочем, при такава агитация никак не е чудно, че гражданите на Кукуш са приели унията.

На 12 юли 1859 г. гражданите на Кукуш се обръщат със специално „Прошение“ до папа Пий IX, обнародвано първо във френския вестник „*Presse d'Orient*“, а по-късно (12 септември) в цанковия в. *България*: „Ние долуподписаните жители на епархията Полияна, с наше голямо неудоволствие... сме принудени да изповядаме пред цял свят, как нашата ВЪсточна православна църква достигнала е днес в такова едно доста плачевно положение... злото надви нашето търпение. Уви!! ония, които бяха длъжни да са светлината и источникът на сякоя християнска добродетел, сиреч... наши епископи, тъпчат с крака законите и тайнствата на църквата. ... нямат нито вяра, нито съвест, нито характер, чловеци властолюбиви, владени в сребролюбие, и които за интерес ще направят сякаш вид лошавини.

Назначението (целта) на тий епископи не е да учат стадото Христово, нито да ся грижат за неговите духовни нужди, но единствено да събират пари законно и незаконно и да ги пращат във Фенер... Един от най-прочутите в своето распутно и развратно житие е нашият досегашний епископ Милетий. Единадесет години има от как он епископства или по-добре да речем, откак неисовства в нашата епархия, като някой бесен вълк в овче стадо. Няма грях, няма беззаконие, което он, явно или тайно, да не е сотворил. ... Три пъти ний се жаловахме на Църквата против тоя вълк в овча кожи, но она не щеше никак да ни слуша...

Тога ний за да можем да съхраним вярата си цяла и неповредима, както сме я приели от предците си, да запазим себе си от разсипаното и развратно това гръцко духовенство, ний твърдо решихме да го оставим и да ся обърнем и да припознаем Негово Светейшество Папата, Пий IX ...

1-во. ... вярваме нашата ВЪсточна църква такава, каквато сме я приели от Святите Отци и от святите вселенски събори.

2-о. Ний желяем и следователно молим Пий IX некакво изменение да не ся направи в наредите (обичаи, тържества, богослужение) Църковни, и в раздаванието на тайнствата, и в състоянието на нашите священници, и в языкът, по когото ще ся правят църковните молитви между нас, който язык е старият български или славянският.

3-о. Нашата епархия ще ся ввери на един архиепископ, избран с нашите общи желания...

4-о. Архиепископът и духовенството, които ще управляват епархията и енорите, треба да са сичките Българи...

5-о. ... Българският язык с народните си букви и характери ще бъде секога главният язык и основата на учението на младежите .

... Такова е съединението, което искаме да имаме с апостолското седалище ... 12 Юлия 1859 В Кукуш ... ”

Вижда се че кукушани държат силно на своите традиции и единственото, което преследват е отхвърлянето властта на Фенер. Случилото се в Кукуш направило силно впечатление в страната. В Патриаршията настъпило объркване. Особено смущение обхванало руското посолство. Посланикът Лобанов Ростовски поискал настойчиво от патриарха да направи отстъпки на българите. Патриарх Кирил VII (1855–1860) помолил епископ Иларион Макариополски (1812–1875) да тръгне незабавно за Кукуш и върне гражданите му в православие. Иларион тръгва на 12 септември 1859 година. По същото време там пристига и най-авторитетният от католическите миссионери, апостолският префект Евгений Боре. Между двамата започва драматична борба. Подпомогнат от самоотвержения народен учител Д. Миладинов, Иларион обяснява на кукушките първенци вредните последствия, които може да има тяхната постъпка за българския народ. Въпреки упоритостта на някои от кукушките водачи в крайна сметка кукушани се съгласили да се откажат от унията при условие, че ще им се назначи за владика посочен от тях българин. В молба до патриарха те поискали за владика самия Иларион. Но след като размислил, Нако Станишев, водачът на кукушани, му казва: „Ваше Преосвещенство! ... Ти не прилича да бъдеш наш владика, — епископ; Тебе ти се стои да станеш Българский Патриарх; Иди в Цариград, провъзгласи се за независимостта на българската църква, стани Българский Патриарх, та, ако идеш на заточение, да отидеш като Патриарх поне и, ако пострадаш,

за цял Българский народ да пострадаш, а не за един Кукуш наш ...”²⁵ Тогава кукушани със съгласието на Иларион подават нова молба, в която искат за епископ архимандрит Партений Зографски (1818–1876), българин от дебърско, пламенен родолюбец, книжовник и народен деец. Патриаршията била принудена да действа незабавно и на 29 октомври 1859 г. Партений е ръкоположен за полянски епископ от Солунския митрополит Неофит. По време на ръкополагането Неофит и дяконът му произнасяли ектении и възгласи на славянски език, а „певчиците от Българската наша църква” изпели „Достойно есть сладкогласно на Български”²⁶.

Със заемането на Кукушко-Полянинската епархия Партений Зографски започва активна народно-църквна дейност. Той заменя гръцкия език в църквите и училищата със старобългарски. Едновременно води непримирима борба с унията. Според една дописка до Цариградски вестник „От папищащите никоя стез тук не остана. Старанията бяха големи, но все напразно им отиде. Според както сега вървие, надееме ся пример в благочестии и благонравие да станеме.”²⁷

Кукушкият епизод има огромно значение в българските църковни борби. Кукуш пръв измежду всички български градове успява да се наложи на Патриаршията и да разреши за себе си църковния въпрос – сдобива се по собствено настояване с български владика. Кукушкият епизод ускорява вземането на решение за отделяне от Патриаршията по две причини. Първо, той дава пример, че Патриаршията отива на отстъпки, само когато е заплашена в най-жизнените си интереси. Както споделя самият Иларион Макариополски: „Аз ходих в Кукуш и научих един нов урок. Нещеш ли един владика, изхвърли му името из черквите си; нещеш ли патрика, същото направи.”²⁸ Другата не по-малка поука е, че трябва да се бърза. Всяко забавяне заплашвало да създаде условия за проникване на униятската пропаганда, което, българските водители разбирали добре, застрашавало българския народ в самите основи на националното му самосъзнание.

Разглеждайки унията в Кукуш не можем да не споменем, че случаят е бил интерпретиран много свободно в българската историография. Както и в много други случаи, всяко едно събитие, оказало значително влияние в нашата история, се интерпретира от негова „без-

спорна” положителна страна и се апологизира. Остава да се чудим, как българката история, състояща се от ред крайно „успешни” политически действия, в последна сметка следва един неотклонен път на упадък, който, ако продължи още не много дълго, ще доведе до неминуемото изчезване на българската нация от световната сцена през настоящия XXI век! В случая с Кукуш се развива тезата за дълбока дипломатическа комбинация замислена за да принуди Патриаршията към исканите отстъпки. „С тая постъпка те са искали да сплашат Патриаршията и да я принудят към отстъпчивост” — пише патриарх Кирил²⁹. Следвайки патриарх Кирил Тончо Жечев е дал такава свобода на въображението си, на която би завидял не един автор на научно-фантастични романи. Според него „Прощението на кукушани не е повече от хитра политическа игра за постигане на своето.” „Нако Станишев и кукушките първенци са били майстори на политическия театър.” „а всъщност Нако играел хитроумна игра с униятските и католически дейци, оставайки искрен само пред българската партия на Иларион Макариополски, под чието настояничество са проведени някои от най-ловките му ходове”³⁰ Няма никакви, абсолютно никакви данни за такова преднамерено поведение. Тези простодушни, груби хора от средата на XIX в. не са способни на никакъв „политически театър”, а най-много на дребни хитрости. Както бе посочено по горе, те се увличат от крайно изгодните предложения на католическата пропаганда. Безспорно, тук има роля и Нако Станишев, който, в едно е прав Т. Жечев, е един втори Драган Цанков. Себичен, безскрупулен и безогледен като него. И свършва като него — с открито предателство. Както беше посочено, Партений Зографски с идването си в Полянската епархия развил огромна дейност за утвърждаване на българското съзнание и се превърнал в основен враг на гръцката политика в Македония. Със своята честност и принципност той не можел да не влезе в конфликт и с изпечени интересии и интриганти като Нако Станишев. И когато Патриаршията предприела мерки за неговото отстраняване (поради големият му авторитет това можело да стане само с преместването му на по висока длъжност, като Нишавски митрополит) Нако бил от най-дейните в нейна услуга. Той положил усилия в Полянската епархия да бъде върнат не друг, а презирианият от населението владика Милетий... Това е Нако Станишев, когото Т. Жечев изкарва национален

герой. А че Нако не е играл никакъв политически театър в интерес на националната партия на Иларион Макариополски, е видно от собственото му цинично изказване пред водещите цариградски дейци, които го извикали да му потърсят сметка за станалото. „Като видехме, че управлението на верата ни гангрениясало е, за да избегнем народността си, като никак не можахме да отрежем управлението само, отрезахме го заедно с верата, за да спасим народността си! ... **Народ без вера бива; той ще си намери една, която и да е вера** (курсивът мой — Р. Д.); но вера, без да има народ, не може никога да съществува!“³¹ Там е работата, че народ, който за изгода си сменява вярата, престава да бъде народ.

6. Българският Великден

а. 3 април 1860 година. Кукушкият епизод влияел на българските дейци в три направления. Първо, той им показал, че срещу Патриаршията може да се действа решително. На второ място, независимо че били повърнати от Иларион Макариополски в православието, кукушани създали прецедент, който в условията на агресивната католическа пропаганда можел да бъде последван и на други места в България. У водачите се появил страх, че една изчаквателна позиция може да застраши единството на българския народ. На трето място, Патриаршията, която уплашена по време на събитията в Кукуш била обещала назначаването на български владци в българските епархии, се отметнала още при първия случай — заемането на опразнената в края на 1859 г. Охридска епархия. Тя отново назначила грък, пренебрегвайки българите.

Негативното отношение на църковния събор към българските искания възбужда възмущението на българите, които започват да изпращат протестни заявления до султана, Портата и патриарха. Заявлението от Търново е подадено на събора от х. Николи х. Минчоглу. Последният заявява, че няма да подпише протокола с решенията докато патриаршията не повърне на българите унищожената от нея преди 83 г. Охридска българска архиепископия и не им предостави правото да си избират своите владци. Другите български делегати се присъединяват към неговата декларация. В заключителната реч при закриването на събора д-р Стефан Каратеодори отхвърля българските иска-

ния, като безосновни. Българите напечатват отговор, написан от Г. Кръстевич и подписан от х. Николи х. Минчогулу, който завършвал с предупреждението: „българите ще бъдат принудени да се отрекат съвършено от упражняваната върху тях духовна власт, за да образуват своя независима духовна йерархия.“³² Решителността на българските дейци за скъсване с патриаршията нараства. Тя намира израз в няколко съвещания, на едно от които в присъствието на Иларион Макариополски, Д. Гешогулу, х. Н. Минчогулу, Хр. Тъпчилеща, Ив. Найденов и Т. Бурмов се решава, че отношенията с патриаршията трябва да бъдат преустановени, за да се основе самостоятелна българска църква, която да бъде призната от султана и Портата. През м. март искане в този дух е изпратено до Портата. На 26 март в по-разширено заседание, на което са поканени и Г. Кръстевич и П. Славейков се взема решение скъсването с патриаршията да стане на Великден. Т. Бурмов написва и отпечатва брошурата „Българите и високото гръцко духовенство“, в която обосновава необходимостта от образуване на самостоятелна българска йерархия.

На Великден, 3 април 1860 г. при отслужването на тържествената литургия Иларион Макариополски споменава не името на цариградския патриарх, както е по канон, а името на султана, след което добавя използваната от независимите православни църкви фраза „Всякое епископство православных“. Така българската православна църква се отделя от гръцката. Същия ден х. Николи х. Минчогулу и Хр. Тъпчилеща информират Портата, че българите се отделят в самостоятелна църква и подават прошение, подписано от 1000 души правителството да я признае. Турските министри ги приемат „любезни и усмихнати“. На 9 април Иларион Макариополски е повикан да даде обяснения пред синода и той отива само след настояването на руския посланик, който правел всичко възможно да потуши конфликта. Иларион обяснява, че акцията е осъществена за да се попречи на преминаването на недоволното българско население към унията. Българският епископ отхвърля искането да упоменава отново името на патриарха в българската черква. Тогава Патриаршията поискала от Портата заточването на епископа, но османското правителство не отговорило.

б. Присъединяването на страната. Българските свещеници продължили да служат в църквата без да упоменават патриарха. Към започналото движение за отделяне се присъединяват и други йерарси.

Пръв бил митрополит Авксентий Велешки, последвал го софийският гръцки митрополит Гедеон, който се съобразявал с българската община в София. На Петровден той не споменава името на патриарха, а произнася многолетствие за Иларион Макариополски. Присъединява се и Паисий Пловдивски. В цялата страна отделянето е посрещнато с възторг. Българите виждат в отделянето реализирането на националните си копнежи. Те добре знаели, че самостоятелна църква в турската милетска система означава и признаването на българската народност. „Въпросът за църквата е бил на първо място национален въпрос“ пише проф. П. Ников³³. Повсеместно в България народът започва да се бунтува срещу гръцкото духовенство, принуждавайки своите архиереи да се отричат от патриаршията и да признават новата българска църква. Тези които не се съгласяват, са прогонвани. Изпращаните от патриаршията владици, дори ако да са българи, не се допускат в епархиите. Подтиквани от цариградската община българите засипват Портата с прошения за признаване на отделената се българска църква. Такива прошения постъпили от 33 града между които Русе, Търново, Ст. Загора, Н. Загора, Габрово, София, Свищов, Трявна, Елена, Г. Оряховица, Пловдив, Ловеч, Шумен. Ситуацията се повтаря при обиколката на Великия везир Кабръзлъ паша в страната през май 1860 г. Великденската акция предизвиква сплотяването на българския народ около цариградските дейци.

в. Последници. Църковната борба непосредствено след Кримската война води до това, че частичното движение срещу гръцките владици се обединява в мощен национален поток в подкрепа на независимата българска църква. Това единство на народа, способността му да излъчи достойни ръководители, да действа координирано за постигане на своите цели ознаменува превръщането на разпокъсаните представители на една съхранила се през робството народна маса в нация. Нацията следователно е общност, която е в състояние да осъзнае своите общи интереси, да формулира стратегически цели и да ги преследва във времето. Формирането на българската нация отбелязва заключителния етап от Българското възраждане.

Църковната борба има и още едно важно следствие. Макар и борба, тя все пак е легална, води се чрез преговори. Никой в църковното движение не се хваща за оръжието, нито призовава към това. Напротив,

репресията е срещу нашите дейци. В този си аспект църковното движение поставя началото на българския политически консерватизъм и се противопоставя на революционното крило в националното ни движение, представявано от Раковски, Каравелов, Левски и т.н.³⁴

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. **Шибутани, Т.** Социална психология. М., „Прогрес“, 1969, с. 17–18.

² Вж. **Дечев, Р.** Френската революция мит и действителност (*предговор*). – В: Жан Тюлар и др. Френската революция. С., изд. КАМА, 2003, с. 5–6.

³ Вж. **Петвеков, Б.** История на Източния въпрос преди освобождението на България. С., 1908, с. 28–31.

⁴ За претекст е била използвана и женитбата на Иван III с византийската принцеса София Палеолог.

⁵ След Карловацкия мир между Турция и държавите от т.н. „Свещена лига“ (1699), Петър I изпраща делегация за мир в Цариград. В т. 5 на предложения от русите проект е записано: „Да се позволи на християните в Турско свободно да извършват своето богослужение“ (цит. по **Петвеков, Б.** История на Източния въпрос..., с. 31)

⁶ Вж. **Рязановски, Н.** История на Русия. С., КАМА, 2008, с. 238–239.

⁷ Вж. по-подробно **Данилевский, Н.** Россия и Европа. – В: Византизм и славянство (Великий спор). М., ЭКСМО-Прес, 2001.

⁸ **Рязановски, Н.** Цит. съч., с. 305.

⁹ **Шишманов, Ив. Д.** Как и от кого бяха издействани първите руски стипендии за българските възпитаници в Одеската духовна семинария. – В: Сборник на Българската академия на науките, кн. XX, 1926, с. 46.

¹⁰ **Ников, П.** Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., Наука и изкуство, 1971, с. 115–119.

¹¹ Пак там, с. 114.

¹² Пак там, с. 117–118.

¹³ Пак там, с. 130–131

¹⁴ Пак там, с. 131–132.

¹⁵ **Еничерев, Н.** Възпоминания и бележки. С., 1906, с. 33.

¹⁶ И други представители на фамилията като брата на Ст. Чомаков, Салчо Чомаков и особено братовчед му, Георгаки Стоянович Чалоглу вземат активно участие в църковната борба.

¹⁷ Различните автори (**Жечев, Т.** Българският Великден или страстите български. С., 1985, с. 22; **Ников, П.** Цит. съч. с. 143; **Арнаудов, М.** Селимински: живот, дело, идеи. С., 1938, с. 342 и др.) посочват различни имена като български

представители на събора. Тук приемаме схващането застъпено от Ил. Тодев в „Д-р Ст. Чомаков”, с. 121, защото той единствен коментира тези различия.

¹⁸ **Ников, П.** Цит. съч. с. 143.

¹⁹ **Жечев, Т.** Цит. съч., с. 23.

²⁰ Въпреки нестихващите опити на българските изследователи да търсят аргументи в негово оправдание, той е първото възмущение на така познатия ни днес подкупен политик. Такъв е Др. Цанков и в следосвобожденската българска история, когато лъкатушещото му политическо поведение го извежда до крайното предателство, до искането, което отправя като политически емигрант в Истанбул, османското правителство да окупира България. В традиционната ни историография при Др. Цанков, както и в много други случаи, се сблъскваме с онова псевдо-патриотично и псевдо-романтично изопачаване на българската история, което е най-голямата пречка тази история да бъде добре разбрана и осмислена.

²¹ **Маджуров, Н.** Кукуш и българският църковен въпрос. – В: сб. 100 години от учредяването на българската екзархия, под ред. на Патриарх Кирил. С., 1971, Синодално издателство, с. 230. Последващото изложение за Кукуш се основава предимно на цитираната тук статия.

²² Цит. по **Маджуров, Н.**, с. 232.

²³ Редовна притурка на в-к *България*, бр. 2, Цариград, 7 септ. 1859, с. 1, кол. 2. (Цит по **Маджуров, Н.**, с. 235.)

²⁴ **Бурмов, Т.** Българо-гръцката църковна разпра. С., 1902, с. 85.

²⁵ Цит. по **Шапкарев, К.** Прибавление нещо за живота на Нака Станишев. — В: Материали за животоописание на братя х. Миладинови Димитрия и Константина. Пловдив, 1844, с. 52. (Цит. по **Маджуров, Н.**, с. 239.)

²⁶ *Цариградски вестник*, год. X, № 459, Цариград, 31 окт. 1859, с. 1, кол. 1 и 2.

²⁷ *Цариградски вестник*, № 475, Цариград, 19 март 1860, с. 2, кол. 3.

²⁸ Цит. по **Арнаутов, М.** Иларион Макариополски и българският църковен въпрос. С., 1925, с. 174.

²⁹ **Кирил, Патриарх Български.** Екзарх Антим. С., 1956, с. 176

³⁰ Вж. Т. Жечев подт. „Кукушкият урок” от гл. 1 на „Българският Велиден или страстите български”, изд. Хр. Данов, С., 1985.

³¹ **Шапкарев, К.** Цит. съч., с. 53.

³² Цит. по **Ников, П.**, с. 146.

³³ **Ников, П.** Цит. съч., с. 153.

³⁴ Вж. **Дечев, Р.** Българо-гръцката църковна разпра. – *Култура*, бр. 16/17, 30.IV.2010 г.